

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻ 7—12

ՅՈՒԼԻՍ—ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ԾԴ. ՏԱՐԻ 1940

ՀՈՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՒՐԲ ԳՐԳԻ ՄԻՋ

(Շարունակութիւն):

§ 7. ԱՐԱՐԱՏ—ՄԱՐԱԹԿԵՆ

Գէորգ Կիպրացի (945—947), էջ 48, տապանակիր լերան մասին շատ հետաքրքրական տեղեկութիւն մ'ունի. «Հոն կը վերջանայ Միջագետք եւ ուր կը գտնուին Տաւրոս ու Բաղէշի կապանն»¹⁹⁵ եւ կը սկսի հիւսիսային կողմը Մեծ Հայք. եւ այս աշխարհին մ'ոտ՝ Տաւրոսի կողմը բնակող երկու ժողովուրդներէն մին կը կոչուի Ուռթեցիք եւ երկրորդը Սանասունք: Հոս կը գտնուի բարձր լեռ մը՝ Մարաթ-կէն¹⁹⁶ անուն, ուր կ'ըսուի թէ Նոյի տապանն ալիքներէն բերուելով բախեցաւ լերան կատարին եւ այս կը պատմեն տեղացիները մինչեւ այսօր»: Մարաթ-կէն լեռը վերջէն Հայերէն Մարաթ (սեռ. Մարաթու) կոչուեցաւ, որ քիւրդերու բերնին մէջ Մալլաթօ եղած է¹⁹⁷ եւ այս է

3000—3505 մետր բարձր Մալլաթօ-դաղը՝ Սասնոյ արեւելեան կողմն, որուն վրայ Բաղիթի (Բաթման-սուր) գլխաւոր ճիւղերէն մին՝ Բոջիան-չայ կամ Թինդերթ-չայ կը բխի¹⁹⁸:

Գէորգ Կիպրացոյ այս տեղեկութիւնը կը հաստատուի նոյն տեղւոյն ժողովրդեան նման աւանդութեամբ մը: Կը պատմուի թէ Մարաթ կամ Մարաթուկ լերան վրայ անպուռ մը կը գտնուի, որուն մէջ դարերու ձիւնն ու սառոյցը դիպուած են, որ Նոյի տապանի յիշատակին համար դարերէ ի վեր տապան կ'անուանուի: Նմանապէս կը պատմուի թէ Նոյի տապանը Մոսկուայի Ուալան լեռնակատարէն Կոստ կ'անցնի. վերջինս սակայն տապանին կ'ըսէ. «Գնա ի Մարաթուկ»: Աս ալ կը յարէ. «Գնա ի Մասիս, զի բարձր է քան զիս»¹⁹⁹: Այս խօսակցութիւնը կը պատմուի նաեւ Գրգուռ-Նիմրութ²⁰⁰ եւ Սիփան լեռներու (Նեխ Մասիսի²⁰¹) մասին: Երկու լեռներու միջեւ այս խօսակցութիւնը ծագում առած է անտարակոյտ ա'յն ժամանակ, երբ Մասիս արգէն իբր տապանակիր լեռ կ'արժէր: Բայց որովհետեւ երբ զէպքերու մէջ ալ տեսարանը հայկական Տաւրոսի արեւելեան լեռնակատարին շուրջը կը դառնայ, վարկեան մը մտածել չի' տար՝ թէ այս խօսակցութիւնն ուղղակի յե-

¹⁹⁵ Յուն. է. κλεισοῦρα (= կլիսուր [կոր. 80]) Βαλαεΐσων, սկզբնական է ապահով Բաղադէշ, Ինչպէս կը տեսնուի թովմ. Արժր., էջ 110, ծան., արբ. ad darb Badlis = «կիրճ, անցք, դուռն», հիմայ Bitlis. Հմմտ. Gelzer, Georg. Kyp., p. 168:

¹⁹⁶ Կը յիշուի դարձեալ ὄρος ὑψηλὸν ἐπορομαζό-μεῖον Βαροθκέν (տե՛ս Leonis Sapientis et Photii ordo Patriarcharum in Hieronymi synectemus, ed. Parthey 1866, p. 89, հմմտ. էջ 821 առ G. Hoffmann, Auszüge persischer Märtyrer, p. 175. P. Peeters, Anal. Boll., t. 38 [1920], p. 320), որ անտարակոյտ Μαροθκέν արբարելու է:

¹⁹⁷ Հմմտ. թովմ. Մեծսիւցի, էջ 23 (հր. Շահ-նազարեան, Պարիս 1860). Gelzer, անդ., էջ 170. Hübschmann, ON (= Ortsnamen), S. 316 = Հայ-թարգմ. էջ 176: Մարքուարտ, Հանդ. Ամս., 1914, 183 = Արտատպ. 221: Կայ նաեւ Մարաթս ձեւը (տե՛ս Jacut, Muscharik, ed. F. Wüstenfeld, Göttingen 1846, 300—301): Այս կողմէն է վարդան Մարաթեցի կամ Այդեկցի, տե՛ս Ն. Ման, Сборники притчъ Бардана (Ժողովածոյք առակաց վարդանայ), Մասն Ա., էջ 292: Ըստ Հոֆմանի եւ Նեղդէկէի՝ Մարաթկէն իբր անունն առած է այն տեղուան վանքի մը — Mar athqenի վրայէն. այս կարծիքն ունի նաեւ Tomaszek (Sasun, S. 17 = Հայ. թրգմ. էջ 23 հիմ անուելով Assemani, Bibl. Or. III, I, p. 216: Mar athqen = Dominus disposuit), որ այս լեռը մինչեւ իսկ Ձերէլ Ձուզի կը փոխադրէ, որ Մարքուարտի Հեռ «բարբա-վին կամ պական» կը համարիմ:

¹⁹⁸ Belck, Zeitschr. f. Ethnol. 31 (1899), 249, 259, 261: Մարքուարտ, Հանդ. Ամս. 28 (1914), 183 = Արտատպ. էջ 221:

¹⁹⁹ Տե՛ս Ն. Պ. Մարտիրոսեան, «Սասուն» ի Բիւզանդիոն, 1914, Թ. 5257:

²⁰⁰ Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 178. Ալիշան, Հին հաւասար Հայոց², 1910, էջ 63: Սո. Կանայեանց հոս յոտաջ կը բերէ Բ. Պատկանեանի (Ванскія Наг-писи, III, 102, ծնթ.) մէկ անդրադարձութիւնը թէ «բարիս բոտը յունայ մէջ նշանակում էր եգիպտական կուր, լաստ...» (տե՛ս այս մասին Հանդ. Ամս., 1937, 275 յջբ.): «Նոյնը կարելի է տեսլ Գրգուռ գաղաթի մասին...: Արարերէն Կուրկուր, սասորեան կար-կուրս բոտից, նշանակում է մեծ նաւ» (Անյայտ դա-ւաններ հին Հայաստանի, Վաղարշ., 1914, 79, ծնթ. 2):

²⁰¹ Գ. Սրուանձտեանց, Գրոց ու բրոց, էջ 36—37. «Նոյայ տապանն Եկաւ Սիփան, սասց — Սիփան, ա'ն զիս, ա'ն զիս — Սիփանն սասց: զնա' ի Մասիս, զնա' ի Մասիս, որ մեծ է քան զիս, որ բարձր է քան զիս»:

բերուած է, ջրհեղեղի աւանդութեան՝ Տաւրոսի արեւելեան լեռնախառքէն վեհախառ Մասիսի վրայ անցնելը մեկնելու համար: Հայ ժողովրդական հողերանութիւնը պիտի ուզէր Մասիսն իբր տապանակիր լեռ տեսնել, որովհետեւ անիկա է Հայաստանի ամէնէն բարձր եւ անասելաշատ-նուիրական լեռը: Հասած ենք սակայն այսպէս հոն, ուր առաջնորդած էր զմեզ արդէն Մովս. Խորենացուց, Պատմ. Ա., 6 (ՀԱ., 1937, 284 յժ.) ջրհեղեղի աւանդութիւնն. ասիկա կը հաստատէ ոչ թէ Մասիսի աւանդութիւնն, այլ այն, ինչ որ Գէորգ Կիւրացի, ինչպէս նաեւ Նիկողայոս Դամասկացի տապանակիր լեռան մասին աւանդած են (ՀԱ., 1937, 275):

Այս վիպութիւններուն նշանակութիւնն աւելի արժէք կը ստանայ, երբ նկատենք որ հոս՝ Մասնայ կողմերը հին Ուրարտացիներու ցիրուցան մնացորդներն եւ նոյն իսկ Ուրարտու անուան աղբիւր կը տեսնենք: Այսպէս Յովհաննէս Նիկեացուց (ծն. իբր 506ին յ. Գ.) գրութեանէն ²⁰² կ'իմանանք թէ՛ Անձիթ գաւառին մէջ կար *Ortājē* ²⁰³ անունով ժողովուրդ մը, որ տակաւին պահած էր իր սկզբնական լեզուն, ունէր իր վանքն եւ Ամիգ քաղաքի պարիսպներէն ներս՝ իր դպրոցը ²⁰⁴:

²⁰² Joannis episcopi Ephesi Syri Monophysitae Commentarii de beatis orientalibus et Historiae Ecclesiasticae fragmenta, latine verterunt W. J. van Douwen et J. P. N. Land. Amstelodami 1889, զոր սյու տեղ կը գործածենք: Ասորէն բնագիրն աւելի կատարեալ բան Will. Curetoni հրատ. (Oxford 1853) հրատարակած էր արդէն յառաջագոյն նոյն ինքն Land, Anecdota Syriaca, tom. II (Lugduni Bat. 1868): Այս մասին տե՛ս Ա. Դեհլիանովի բնական ուսումնասիրութիւնը *Иоаннъ Фесскій и его церковно-историческіе труды* (Յովհ. Նիկեացի եւ անոր եկեղեցւորական աշխատութիւնները), Պետերբուրգ 1908-տե՛ս նաեւ Assemani, Bibl. Or., t. II, pp. 83—90:

²⁰³ *Ortājē, Beth Ortājē* = «Օրտայեցուց երկիրը», Յովհ. Նիկեացի, էջ 49, տ. 25, էջ 122, տ. 11 եւն. եւ Josua Stylites, ed. Wright, p. 39. Hübschmann, ON, 236, ծնթ. 2 = Հայ. թրգմ. 55, ծնթ. 1: Օրտայեցիք կը յիշուին Ծոփաց եւ Անգեղոսն բնակիչներուն, Բարբարոսներուն, Հայերուն եւ Հեթանոսներուն, Կաղարկապետներուն եւ Ասորիներուն հետ: Հմմտ. Th. Nöldeke, Zwei Völker Vorderasiens, ZDMG (= Zeitschr. d. Deutschen Morg. Ges.) 33 (1879), 163 յժբ., Մարբուրա, Հանդ. Ամս., 1915, էջ 96 = Արտատպ. էջ 222. նոյնի՝ Entstehung, 16:

²⁰⁴ Յովհ. Նիկեացի, էջ 182, տ. 22—25. «Այլա (վանաշար կարգուեցաւ) Մար Յովհաննէս, որմէ մենաստանն իբր անունն առաւ... որ Օրտայեցի կը համարուէր եւ կը կոչուէր, որովհետեւ եւանդուն, գիտուն եւ վարդապետ ըլլալուն Օրտայեցուց երկիրը գնաց, որ շատերը կը խրատէր, կ'ուսուցանէր եւ ուղղութեան կը բերէր, այնպէս որ մինչեւ իսկ Օրտայեցուց լեզուն կը խօսէր, այս պատճառաւ ալ Օրտայեցի համարուած եւ անուանուած է, թէ եւ ինքն ազգաւ զուսարի է»: տե՛ս զարձակ էջ 184, տ. 7, էջ 186, տ. 16—18: Հմմտ. նաեւ Դեհլիանով, անդ, էջ 11 եւ 38—39:

Օրտայէ ²⁰⁵ (սղուան *Օրարա ձեւին) կ'անուանէին ասորիներն ընդհանրապէս Տիգրիսի աղբերակունքէն սկսեալ մինչեւ Բաղէշի կիրճը բոնող Տաւրոսի (աս. *Tsahjā*) նախնական բնակիչները: Այսպէս Դաւիթ Սահառունի հայ իշխանը Միք. Ասորիէն ²⁰⁶ կ'անուանուի Դաւիթ Օրտայեցի: Այս Օրտայեցիներէն մաս մը, որ Նիփրկերտի հիւսիս-արեւելեան եւ Մուշի հարաւ-արեւելեան կողմը բարձրալեռներուն վրայ կը բնակի, յետագային Սանասունք (աս. *Sānasnājē*, հիմայ Սասուն) ²⁰⁷ եւ Խութեցիք ²⁰⁸ կը յորձորջուին, որոնք Բելադորի ²⁰⁹ համաձայն «բարբարոս»ներ են եւ նաեւ *al-Artan* անունը կը կրեն: Նեօլոգիկ ²¹⁰ իրաւամբ հոս

²⁰⁵ Անտարակոյս ասոր աղաւաղուած ձեւն է ուտայեցի, զոր կը գտնենք Մարուսթասի վարքին մէջ. «էին ոմն անուն Մարիամ զուսոր նախարարաց Հայոց տուեալ եղև կին Ուտայեցուց (տարբ. աւտայի) քրմապետի, որ էր տէր այսմ աշխարհի» (Վարք եւ Վիպարանութիւնք սրբոց, Վենետ. 1874, հատ. Բ., էջ 18: Տե՛ս նոյնը նաեւ Աղբերան, Լիւպատով Կարք, Վենետ. 1810, հատ. Ա., էջ 585, ուր ուտայեցուց ձեւն կ'ըստ է ուտացուց — այսպէս սրբագրելու է բնագրին ստացուց կամ ըստացուց ձեւերն, էթէ վերջինս կ'ըստ էլ որտա[յի]ցուց, որ ամէնէն ուղղին է): Այլ կարգի քրմապետներ, աշխարհական իշխանութեամբ՝ հազուադիպ չեն Ա. դարուն Բրիտանոսէ յտանջ եւ Եսբը: ²⁰⁶ Chronique, ed. J. B. Chabot, ցամա 429 = II, 3, p. 443/4 a.

²⁰⁷ Հնագոյն ձեւը Սանասուն եւ յգ. Սանասունի էր տեսնուի հին պատմագիրներուն քով՝ Փաւստոսէն մինչեւ Սերիոս, սակայն 600 տարուցն համար կը վկայէ Գէորգ Կիւրացի, որ էջ 48 այն տեղուան բնակիչները *Σαασοστίται* (= Սանասույք, Թովմ. Արժր., էջ 121) կ'անուանէ: Իրն էլ-Աթիբ իւր *Kāmel el-tewarich* (IX, p. 306) գործքին մէջ հիշ. 427 (= 1036)ին Մէկիկէ զոցոյ ուխտաւորները կողոպտող զաւարեկ Սանասունայց մասին հետեւեալը կը պատմէ. «Այն ժամանակ Սորասանէ, Տարբիստանէ եւ Ասրգաւտականէ ուխտաւորներու խմբեր Անիի եւ Վաստանի (= Ոստան) վրայէն Հայոց երկիրները կարեցին եւ հասան անխափան մինչեւ Խալիսի կողմերն: Հոս ստոյգ արգելք հանդիսացան հայ հպատակներն (Ra'īya) իրենց ստտոր ունենալով Սանասունայք, որոնք նմանապէս Հայոց կը վերաբերին» (հմմտ. Tomaschek, Sasun, 27 = Հայ. թրգմ., էջ 37—38): Նորագոյն ձեւը Սասուն յտանջ կ'ըստ է հնագոյնէն միջին հայերէնի օրէնքին համաձայն (եռամբանի բառերուն միջին ձայնաւորի անկումով, ըստ այսմ Սանասուն վրայէն, հմմտ. իտ. Sanson առ Ramusio, II, 78. Tomaschek, Sasun, 41 = Հայ. թրգմ. 58): Բուրբուրի կամայական է բնակաւորութեան մէջ Սարասար Գ. Թագ. ԺԹ, 37. Ես. ԼԵ, 38), Ասորեստանի Սենեքերիմ Թագաւորի օրոյցն անուան վրայէն յտանջ բերելը (Մովս. Խոր. Ա. 23. Թովմ. Արժր. Ա., էջ 8 եւ Բ., 7, էջ 121), որ իր հայրը սպաննէին ետքը Հայաստան կը փախչի եւ Արժրուանց տան նախահայրը կ'ըլլայ (Մովս. Խոր. Բ., 7. Վարդան, Աշխարհազր. St. Martin, Mémoires, t. II, p. 430. հմմտ. Hübschmann, ON 315 = Հայ. թրգմ. 173 յժբ.):

²⁰⁸ Ասորիկ, Պատմ., էջ 107. յուն. Χοθι. Խու (Գէորգ Կիւր., 48), ար. Խոփալիյա (Beladhori, p. 211 յժ. Fragm. hist. ed. de Goeje, p. 547. at-Tabari, Annales III, 3, p. 1404 յժբ.):

²⁰⁹ Beladhori, էջ 211:
²¹⁰ ZDMG 1879, 165:

al-Ortay (աս. *Ortāyē*) ընթերցուածը շատ հաւանական կը գտնէ: Տոմաշէկ ²¹¹ սակայն կը տարակուսի թէ «արդեօք արամայեցի Օրտայեցիք իրենց Հանձիթ բնագաւառէն մինչեւ Տարօն եւ մինչեւ Բաղէշի կողմերը՝ Տիգրիս կրնային տարածուած ըլլալ: Թերեւս ներելի ըլլայ հետեւեալ տեղեկութիւնը յիշեցնել, որ հնագոյն ժամանակներէն է (Պլինիոս, 2., 128). Կղաղիոս Կեսար կ'ըսէ թէ Արածանիի ընկերը Տիգրիս *Arthenei* (տարբ. *Archene*) մէջէն կը հոսի կ'անցնի: Արթենէ գծուարաւ կրնայ Արդն (Հայ. Արձն, Աղձն, Աղձնիք, *Ἀρζανγη*) եւ կամ Մարարոնի *Ἀρσηγῆ* (Արձէշի լիճն ու երկիրը) ըլլալ»: Տոմաշէկ կը միտի զայն նոյնացնել Յովհ. Մամիկոնեանի քով յիշուած Արձան բարձունքի մը (ի Տարօն՝ Հաշտենից զիմացը) եւ Արուր-Փեղայի (տարեզր. ցամա հիշ. 590, 594) Բալթ-Արդանի հետ (Մուշի գաւառին մէջ): Եթէ հոս ծանրակշիռ կէտ մը կայ, այն ալ Արթենէն է, զոր զիւրաւ կարելի է Օրարտի հետ նոյնացնել: Եւ իրապէս արդէն Մարբուարտ այս ալ-Ա(օ)րթան կամ Արատան եւ Օրտայէ իրարու բոլորովին համարժէք համարած եւ անոր մէջ Ուրարտու անունը նշմարած է մեկնելով ամբողջ երեւոյթը պարզաբանութեան (Haplologie) ուղիով յառաջ եկած լոկ սղում մը, որով *Օրար(ա)տը, *Արար(ա)տը, Արա-ի, Օրա-ի յանգած է: Այսպէս շատ հաւանական կը գտնէ որ Մարաք (կամ Մարաքիէն) այս միեւնոյն անունը ներկայացնէ մ- վրացերէն վերագրելով, «որ հաւանաբար նաեւ վերին Նիփրա-տին եղերըրը գտնուող *نينا-م جاب* լեռան անունն մէջ ալ երեւան կու գայ եւ վրական երկիրներուն մէջ յաճախ կը տեսնուի ²¹²», ինչպէս Արգվիլի եւ Մարգվիլի ²¹³:

Մարբուարտ Ա(Օ)րթան անունը «Սոյթի յատուկ ժողովրդական անունը» կը համարի: Արովհետեւ անոր համաձայն Խոյթ «իրականութեան ուրիշ բան չէ, բայց եթէ հին Խոյթի կանոնաւոր փոփոխութիւնը հայերէնի ձայնական օրէնքներուն համաձայն ²¹⁴»: Ըստ

²¹¹ Sasun, 21 = Հայ. թրգմ. էջ 29:
²¹² Հանդ. Ամս., 1915, 96 = Արտատպ. 222. հմմտ. նաեւ Յուլարձան, 296, Entstehung, 17:
²¹³ Streifzüge, 171:
²¹⁴ Այսպէս Խոյթ յառաջ եկած է *Խարքն եւ այս ալ Խարքն, ինչպէս *խարքայ* աս. *khaldajayn*: Առամնայի թաղի փոխառիլը Խալդի *Χαλδοί* անունն կանոնաւոր ձայնաշարաւորութեանը (Lautverschiebung) կը նմանուի ձայնաշարաւորութեանը (հմմտ. նաեւ պատկանի ինչպէս փոյր եւ յուն. *σποιδή*. հմմտ. նաեւ յուն. *Φάσις* < **Φάσις*, վրաց. *Փոսի* (ասու. *Потн*), Հայ. ֓ոյր (Ղեւնդ, էջ 35 եւ 291, ծնթ. 2, հրատ.

այսմ հոս ալ նման չըլլում մը տեղի ունենած է ինչ որ կը տեսնենք հայ. Տոսպ-Վանի ուրարտական Բիւյնա-Տուրուշպի նկատմամբ, այսինքն թէ ազգին հին անունը (Սարդի-նի) երկրի անունն եղած է, երկրի հին անունն ալ ազգի անունն դարձած է, ասոր հակառակ քաղաքի անունը նահանգի անուն (Տոսպ): Այս ազատ եւ արիասիրտ խաղ-գիներն են, որոնք իբրեւ վարձկան զինուոր արեւելեան Հայաստանի ստորապին՝ Արոն-տասի եւ Արտուքասի բանակին մէջ Հայերուն եւ Մարբուրուն հետ միասին՝ յունական բերուց դէմ ճակատեցան Կեսարիակսի (Բոհտան-սուր) քով, Հայաստանի եւ Կորդուաց աշխարհին (Բէթ Բարդու, Բոհտան) սահմանին վրայ ²¹⁵: Ասոնք նախնիներն են քաջ օրտայեցիներուն կամ խութեցիներուն, որոնք տակաւին Թ. դարուն Խոյթ բարձրագաւառին մէջ իրենց հին — Հայերուն անհատական — բազմաթիւ դաւառարարութեանը րաժնուած (ճիւղաւորուած) լեզուն պահած էին եւ կէս մը անկախ եւ շատ նախնական վիճակներու մէջ կ'ապրէին, որոնք մինչեւ այսօր հիւսիսային Ալթանիոյ մէջ տիրող կեանքի պայմանները կը յիշեցնեն ²¹⁶: Ասոնց մասին շատ կենդանի ու նկարագրիչ պատկեր մը կը ներկայացնէ մեզի Թովմաս Արժրունի, որ կը պատմէ. «Բնակութիւնն նոցա ի խորածորս եւ ի փապարս լեռանց եւ ի պրակս մայրեաց, ի վաղաթունս լեռանց. եւ բնակին ատանձին ըստ տունս ազգաց, եւ այնչափ ի բացեաց են ի միմեանց՝ մինչ թէ ոք յարանց զօրաւորաց ի բարձրաբերձ տեղեաց ուժղին խանչիցէ՝ հազիւ թէ ուրեք կարիցէ ստնուլ զրամբին ձայնին, իբրեւ ի վիմաց ինչ արձագան լինելոյ կարծիս բերելով, եւ կէսքն վրիպելաք ի բնական հայրենի լեզուէն, յաղապս հեռաբնակ լինելոյ եւ անհամբոյրք միմեանց հանդիպելաք, եւ խօսս միմեանց եղեալ կարկառուն մուրացածի բանիւք: Եւ այնքան խրթին անձանթք պա-

Եղեանց). նմանապէս նորր եւ թաւ գրերու միջեւ տարբերիլը կը տեսնենք նախահայկական Անձիթ, Անձիթ, Հանձիթ անունն մէջ: «Առամնայի մ'առջեւ զի ՚ի փոխուին, որ գաղղիերէնն ու հօրանդերէնը կը յիշեցնէ, թէ եւ հոս յարաբարաբար այնպէս ուշ ժամանակաշրջանի մը համար միայն վիպութիւն ունինք, կրնայ սակայն նաեւ նախաքրիստոնէական շրջանին ալ տեղի ունեցած ըլլալ: Իրապէս չեմ գծուարիք Խոյթ, *Խարք նախապատմական *Խաղտի վերածելու եւ այս անուան մէջ Խաղտի-նի ժողովրդական անունը ձայնաւորութեանը (Südarmanien, 228. Entstehung, 68, ծնթ. 4): ²¹⁵ Xenophon, Anabasis, IV, 3, 4. հմմտ. նաեւ Markwart, Südarmanien, 228:
²¹⁶ Marquart, Entstehung, 17:

տահեն առ միմեանս, մինչև թարգմանաց անգամ կարօտանան. եւ զպէտս կերակրոցն վճարեն ի սերմանց ինչ, առաւել ի կորեակ կոչեցեալ սերմանէն, զոր ոմանք ի սով ժամանակի հաց անուանեն. եւ զնոյն ոռոգեալ ոտիւք ի միջոցս պրակացն, կամ երկմտոնի փայտատովք սերմանեալ. եւ է զդեստ նոցա ասուիս ի ծածկոյթ մերկութեանն եւ օդ ոտիցն հնարաւորին զձեւ կաշկաց, ի մորթոց այծից կաղմեալ²¹⁷, եւ միով կերակրով եւ միով հանդերձիւ բաւականանան զամառն եւ զձմեռն. եւ են ստացեալ զէնս աշտեայ եւ հանապաղ կրելով ընդ ինքեանս, ի պատրաստութիւն զաղանացն որք ի լերինն բնակին: Այլ եւ ի ժամանակս հասելոց թշնամեաց յերկիրն իւրեանց՝ զան միւրան լեռնայինքն յօգնութիւն իշխանացն, զի են տիրասէրք: Իսկ վասն ձեանն անկայուն զօրութեանն որ այն ինչ յամպոյն ի վայր զեղեալ լինին՝ հնարաւորեալ իւրեանց փայտս իրբեւ զանուրս չուանօք պարունակեալ շուրջ զոտամբք, զիւրաւ ընթանան ի վերայ ձեանն իրբեւ ընդ ցամաք երկիր: Եւ են զաղանարարոյք, արիւնարբուք, առ ոչինչ համարելով զսպանումն եղբարց հարագատաց, նաեւ զանձանց եւս. եւ կոչին սոքա մեկնակազէնք սուրհանդակք²¹⁸, բնակեալք ի լերինն որ բաժանէ ընդ Աղձնիս եւ ընդ Տարօն: Եւ յաղագս խրթնի եւ անհետազօտելի խօսիցն եւ բարուցն կոչին Խուրթ, յորոց անուն եւ լեանն Խոյթ անուանի²¹⁹: Եւ զիտեն զսաղմոսն զհին թարգմանեալսն վարգապետացն Հայոց, զոր հանապաղ ի բերան ունին: Սոքա են զոտահք Ատորոց, որ չուեցին զկնի Աղբաձեւայ եւ Սանասարայ որդւոյ Սենեքերիմ արքայի թագաւորի Ատորեստանի եւ Նինուէի, յորոց անուն ինքեանք Սանասնայք զինքեանս անուանեն. եւ են հիւրասէրք օտարընկալք, պատուազիրք²²⁰:

Այս կենդանի, անպաճոճ եւ ոչ-զաղափարական նկարագրութիւնը մեզի կը ներկայացնէ այս ցեղերն իրր ժողովուրդ մը, որ իւր առանձնայատկութիւններովը կովկասեան անդրէնամէր ժողովուրդներուն մէկ

²¹⁷ Այս է սասունցիներու խարակն, որ լաւ յարմարութիւն ունի ձմեռն եղունքի վրայն անսպաք քաղելու. տե՛ս Ինձիճեան, Նոր Հայ., 201:
²¹⁸ Իրբեւ այսպիսի կը գտնուէին Տփղիսի Իսահակի ինձայի իշխանի ծառայութեան մէջ. Տարբեր, III, 1416, 4-5:
²¹⁹ Այս ստուգաբանութիւնը բնականաբար բոլորովին մանկական է:
²²⁰ Թովմ. Արժրուհի, Բ., 7, էջ 120-121:

անդամին հետ կրնայ համեմատուել. այսպէս օրինակի համար Սասունցիներուն նման կովկասի ձիւնալից բարձունքներն ելլել ու իջնալը վառվառուն կերպով կը ստորագրէ Թէոփանէս (առ Ստրաբոնի ԺԱ., 5, 6), որուն մասին վարը: Մարաշցի Լեւոն զօրապետը՝ յետոյ Բիւզանդիոնի կայսր Լեւոն «Իսաւրացի» անուամբ, 710ին Մայիսին՝ տասը Ալաններու ընդհանգրութեամբ կովկասի ձիւնալից բարձունքներէն ու կերճերէն ոտնանիւնէրով²²¹ անցաւ²²²:

Թէ այս քաջ, ազատորդի Սասունցիները յատկապէս հայ չեն, ապացոյց է ասոր այն պարագան, որ անոնք ոչ միայն կենցաղով, բարքով, զգեստով ու լեզուով Հայերէն տարբեր են, այլ նաեւ Յոյներուն²²³ եւ Արարներուն²²⁴ իրբեւ տարբեր ժողովուրդ մը ծանօթ էին:

§ 8. ԱՐԱՐԱՏ-ԿՈՐԳՈՒՔ-ՏԱՐՈՍ-ՄԱՍԻՍ

Մինչև հիմայ ըստածներէն կը հետեւի՝ թէ հայկական Տաւրոսի կողմերն ոչ միայն հին ուրարտացիներուն նախնի բնակավայրն եղած է, այլ նաեւ անոնցմէ մնացորդ մը եւ Ուրարտու անուան հետքերը հոս զոյութիւն ունեցած են: Ուստի յանդուզն չէ եզրակացութիւնը թէ Սրբազան Մատենադիրը Մն. Ը. 4 գրած ժամանակ հայկական Տաւրոսն աչքի առջեւ ունէր, մանաւանդ որ արդէն աւանդութիւն մը զայս կը հաստատէ եւ զերակշիռ զեր խաղացող Կորդուք-աւանդութիւնն ասոր հակառակ ելլել չի թուիր, ինչպէս հիմայ պիտի տեսնենք:

²²¹ μετὰ κυκλοπόδων.
²²² Theophanes, Chronogr., էջ 600. Տոմաշէկ, անդ, 14 = հայ. թրգմ., էջ 19:
²²³ Գէորգ Կորդացի, էջ 48, ինչպէս վերը յոտաջ բերինք:
²²⁴ Եաբութ IV, 703, 20, Սասնոյ լեռնաշխարհին բնակիչները կ'անուանէ ܐܢܘܐܢܝܐ ܕܐܠܟܪܝܐ «Սանասունքիւրդեր»։ Այսպէս կը սրբադրէ իրաւամբ Մարբուարտ ձեռագիրներու համաձայն (ܐܠܘܐ) «փոխանակ Վրաստանից լրի անիմատ ܐܠܘܐ Ի»։ Հաւանաբար հոս «բիրդ» անուանակոչութիւնը յատուկ ժողովրդական իմաստով հասկնալու չէ, այլ կ'ուզէ պարզապէս ցուցնել թէ այն ժողովուրդն ոչ Հայերուն, ոչ Ատորներուն, ոչ Պարսիկներուն եւ ոչ ալ Հռոմէներուն կը պատկանի եւ թէ իր ամբողջ կենցաղով քերդերը կը յիշեցնէ: Սամասունեա ցեղը յաճախ կը յիշատակէ Իրն ալ-Աղբաք Մայեաֆարիքի (Նիքիկերտի) պատմութեան մէջ, գ. օր. JRAS (= The Journal of the Royal Asiatic Soc.) 1903, էջ 138, 139, 141, 149: Անոնց իշխանն է ܐܘܪܝܘܐ այս է Սենեքերիմ Արժրուհի, էջ 139. հմմտ. Մարբուարտ, Հանդ. Ամս. 1915, էջ 97, ծնթ. 3 = Արտասոյ. 224, ծնթ. 4:

Նախ եւ յոտաջ ի՞նչ հասկնալու է դասականներու իմաստով Ըօրծուա ծօր, «Կորդուք-Քարդուք-Լեռներ» ըսելով: Որովհետեւ պատմական աշխարհագրութեան տուեալները «Կորդուք-Քարդուք-Լեռանց» դասական գաղափարի տարածութեան մասին բոլորովին անորոշ եւ այս երկրամասին սահմանները քարտէսներու վրայ առ հասարակ ճշգրիտ չեն նշանակուած, այս պատճառաւ կ'արժէ որ հիներուն Կորդուք-Քարդուք-Լեռանց աշխարհագրական գաղափարին ծանօթանանք. հոս մեզի ամէնէն լաւ ծառայութիւնը կը մատուցանէ Ստրաբոն:

Հնութեան մեծ աշխարհագէտը (Ժա, 12, 2 յջք.) Տաւրոսը կը զնէ Կարիս եւ Լիւկիա ծագած եւ սյուպէս կ'անուանէ Փոքր Ասիոյ ամբողջ լեռնային զրութիւնը, առանձնապէս սակայն Տաւրոս անունը կը կրէ ըստ իրեն, այս լեռնաշղթային հարաւային զանգուածը՝ Եփրատի անցքէն զէպի արեւելք: Ամփոփենք հոս մեր խնդրոյն հետ անշուքիւն ունեցող կական կէտերը. «Սակայն այն մասերն, որոնք Եփրատէն անդին, Կապադովկիայէն եւ Կոմմաղէնէն զէպի արեւելք կը տարածուին» (փոքր-ասիական Տաւրոսի շարունակութիւնն Եփրատի արեւելեան եւ Տիգրիսի հարաւային կողմը, հիւսիսային լեռներու մասին յոտաջապոյն խօսած էր), «սկիզբը Տաւրոս անունը կը կրէին, որ Ծոփքն եւ միւս Հայաստանը Միջագետքէն կը բաժնէ. ոմանք զասոնք Կորդուց լեռներ ալ կ'անուանեն. ասոնց մէջ է նաեւ Մասիոս լեռն, որ Մծրինէն ու Տիգրանակէրտէն վեր կը գտնուի: Յետոյ (հակադրելով վերոյիշեալ «սկիզբը») «աւելի բարձրանալով (Տաւրոս) Նպատ (Նիփատէս) կ'անուանուի: Հոս տեղ մը՝ ասոր (լեռան = Նպատի) հարաւային լանջքէն կը բխեն նաեւ Տիգրիսի աղբերակները: Նպատէն աւելի անդին տարածուելով լեռան կողքը կը կազմէ Չագրիոս լեռն, որ Մարաստան Բարելաստանէն կը բաժնէ», այսինքն Ծոփքի եւ միւս Հայաստանի հարաւակողմեան լեռնաշղթան (հիմայ Քարաջաղաղ եւ Տուր-Արդին կամ էտ-Տոր) սկիզբը (κατ' ἀρχάς) կ'անուանուէր նմանապէս Տաւրոս (ինչպէս Եփրատի արեւմտեան կողմը կցուող լեռն եւ ընդհանրապէս ամբողջ փոքր-ասիական լեռնաշղթան²²⁵): Մծրինէն վեր գտնուող մասն ալ զեռ Մասիոս լեռ (Μάσιον

ծրոս) կ'անուանուի, սակայն ուրիշներն այս Տաւրոսը Կորդուց լեռինք (Ըօրծուա ծօր) կը կոչեն, որով ասորիներու Տուրա դէ Մաշէն երեքպատիկ անուն կը կրէ՝ Տաւրոս, Մասիոս եւ Կորդուք: Որովհետեւ հոս Մասիոսն այժմեան Տուր-Արդինն (Մարդին-դաղ) է, Նպատն (Նիփատէս) ալ կը համապատասխանէ — եթէ Տիգրիս աղբերակունքի մասին եղած ակնարկութիւնն անտեսենք — Բոհտանի Ջեբէլ-Չուղիին, ըստ այսմ Կորդուց լեռներուն հետ կը նոյնանայ եւ այսպէս ալ անուն կը գործածէ Պրուտարքոս, Աղեքս. 31, երբ կ'աւանդէ թէ Նպատն Արբիդայի պատերազմի դաշտէն կը տեսնուէր²²⁶: Աւելի ճշգրիտ եւ ուղիղ կը ներկայացնէ Ստրաբոն, Ժա, 14, 2, Կորդուքն. «Մասիոսի վրայ՝ Կորդուց մէջ (կամ կից) Նպատը կը գտնուի զէպի արեւելք դարձած, ապա Արոսն, ուսկից կը բխեն նաեւ Եփրատն եւ Արաքսը²²⁷». սակայն այս կտորէն յայտնի կը տեսնուի միաժամանակ որ Ստրաբոն Նպատը չիմթած է Ջեբէլ-Չուղիի հետ, մինչդեռ իր աղբերը Նպատի ուղիղ գիրքը տուած ըլլալու է, ինչպէս կը ցուցնէ Արոսի՝ այսինքն Կարնոյ հարաւային կողմը գտնուող Պալանդեօքէն-դաղի հետ անոր ունեցած աղբերը:

Ուստի Ստրաբոնի նախնական աղբերին մէջ Նպատի տեղը ցուցուած էր՝ ոչ թէ Մծրնի հիւսիսային կողմը գտնուող Մասիոս լեռան համեմատութեամբ, այլ Մանափազկերտի (Մանափազկերտի) հարաւարեւմուտք 3800 մ. բարձր հրաբխային Սիփան լեռան²²⁸ գիրքի վրայէն, որ Խորենացւոյ վերագրուած Աշխարհագրութեան մէջ²²⁹ Մասիս կ'անուանուի. «Որոց (զաւատացն Հարք

«Հիւսիսային մասին մէջ կը գտնուի Ծոփք՝ Մասիոս լեռն եւ Անիտուրոսի միջեւ: Վերջինս կը սկսի Եփրատէն եւ Տիգրիսէն եւ կը վերջանայ Հայաստանի արեւելեան կողմը չըջապատելով Ծոփքը, մինչ միւս կողմանէ Աֆիլիսէնէն կը պարունակէ, որ կը գտնուի Տաւրոսի (փոխանակ Անտիտուրոս բնու.) եւ Եփրատի եզերքին միջեւ՝ զէպի հարաւ դարձուածքին վերելք» (Ժա, 14, 1-3):
²²⁶ Հմմտ. W. Fabricius, Theophanes von Mitylene, 139, առ Մարբուարտ, Հանդ. Ամս. 1913, 95 = Արտասոյ. 13:
²²⁷ Τοῦ δὲ Μάσιου ὑπέροκειται πρὸς ἕω πολὺ κατὰ τὴν Ἰορδουήνην ὁ Νιφάτης, εἰθ' ὁ Ἄβος, ἀπ' οὗ Ἐβφοράτης ἔκτ' καὶ ὁ Ἀράξης.
²²⁸ Stieler's Handatlas Nr. 57, Supchan = Նախ. (sic) առ Marquart, Հանդ. Ամս. 1913, էջ 95, ծնթ. 2 = Արտասոյ., էջ 14, ծնթ. 1:
²²⁹ Հրատ. Սուրբի միակ ձեռագրի համաձայն, էջ 31, տ. 13-17. աղաւաղուած բնագրին սկիզբն է հետեւեալը. «Որոց ի հարաւ սարակ ի Բոնուսեայ դաւառի ի Նեխ Մասեայ սկանկով» եւն. յաճորդ յա-

²²⁵ «Հայկական Տաւրոսն» Ստրաբոն կ'անուանէ թէ «Անտիտուրոս» եւ թէ նաեւ պորդուպէս «Տաւրոս».

